«ՖԵՋԼԵՔԵ», ՀԱՏՈՐ II

1031 (1621—1622) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստահոդ լուրեր էին տարածվել, թե իբր դրանից առաջ, հանգուցյալ սուլթան Օսմանը՝ իր ախոռապետներին շրջագայելու ուղարկելով, ենիչերիներին ոչնչացնելու նպատակ էր ունեցել։ Այս կապակցությամբ Այնթաբում, Աբդուլբակի անունով կադին, թշնամանալով տեղական ենիչերիների հետ՝ քաղաքացիներին նրանց դեմ էր հանել և սպանել էր տվել մի քանի մարդկանց։ Օրթա Ջավուշը[28] ուղարկվեց հետաքննության։ Էրզրումի բեյլերբեյի Մուհամմեդ Աբազա փաշան և նրա մարդիկ, մի հարցի կապակցությամբ, թշնամացել էին հերթապահ ենիչերիների հետ և կռվի բռնվել, որի պատճառով սպանվել էին երեք ենիչերի և փաշայի մարդկանցից՝ երեք հոգի։ Փաշային անարգել էին, որի համար փաշան ցանկացել էր ենիչերիներին պատժել։ Ենիչերիները քաշվեցին ներքին բերդը։ Էրզրումից հրաժարեցված Հյուսեին փաշան ու վիլայեթի երևելիները միջնորդեցին և հաշտեցրին նրանց։ Երբ ենիչերիները ներքին բերդից դուրս եկան, Աբազա փաշան մտավ բերդ և իր դիրքը ուժեղացնելով, սկսեց սեկբաններ գրել։ Փաշան դուրս հանեց Էրզրումի բերդում գտնված ենիչերիներին, որոնք գնացին Ստամբուլ։ Այդ ժամանակ Էրզրումի էյալեթը շնորհվեց Դիարբեքիրից հեռացված Նեսուհ փաշայի քեթխուդա Մուստաֆա փաշային։ Սակայն Աբազա փաշան դուրս չեկավ և մյութեսելիմին հետ ուղարկեց։ Անատոլիայում և այլ քաղաքներում սկսվեց խռովություն և խառնակություն։ Երկրում ծայր առան ավազակային շարժումներ։ Ասում էին, թե փադիշահը խելագարվել է և պետությունը գտնվում է Վալիդե Սուլթանի[29] ձեռքին։ Այսպես, կուլերը և ստոր տարրերը երես առնելով, զավթել էին պետական բոլոր ծառայությունների ու վակֆների գործերը։ Պատվի տեր և վաստակավոր մարդիկ հալածվում էին, քանի որ օրենքը կորցրել էր իր ուժը։ Ժողովրդի դրությունը շատ ծանր էր։ Ամեն անգամ դրությունը այսպես է եղել, երբ փադիշահը հրաժարվել է պետությունը կառավարելուց։

(էջ 28)

1032 (1622) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐ ԵՆ ՍՏԱՑՎՈՒՄ

Մուհարրեմ ամսի 13-ին Էրզրումի հերթապահ ենիչերիները Ստամբուլ գալով, Աբազայի մասին գանգատ ներկայացրին և հայտնեցին, որ փաշան բանտարկել է աչքի ընկնող ենիչերիներին և սեկբաններ է գրել։ Նրանք հավաքական գիմում ներկայացրին նաև վիլայեթի երևելիների անունից։ Ամսի 16-ին բոլոր հերթապահ ենիչերիները հայտնեցին, որ Աբազա փաշան Կարսի և Ախալցխայի փաշաներին նույնպես հրամանագրեր է գրել և ուղարկել, որ ենիչերիներին գուրս հանեն։ Խալիլ փաշան խրատական նամակներ գրեց Աբազա փաշային և իր մարդկանցից երկուսին ուղարկեց և հատկապես խնդրեց, որ բերդից դուրս գա։

ԵՆԻՉԵՐԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱԲԱԶԱՅԻ ՀԱՄԱՐ

Սեֆեր ամսի 19-ին ենիչերիների աղան գնալով մեծ վեզիրի պալատը՝ ենիչերիներին ոտքի հանեց։ Նրանք հայտնեցին, որ Ասիթանեյում [Ստամբուլ] Աբազայի ապստամբության պատճառը Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և Խալիլ փաշան են։ Աբազա փաշան մեծ վեզիրի եղբայր Հյուսեին փաշայի փեսան և Խալիլ փաշայի որդեգիրն էր։

Սպաները միջամտեցին գործին։ Նրանք դռնից դուրս գալով հանդիպեցին Խալիլ փաշային և նրան շրջապատելով, ասացին. «Աբազան իր շարժման մեջ քեզ վրա է հենվում»։ Քեթխուդա Ջեթեջի Ալի աղան եկավ և ցրեց սրանց։ Հաջորդ հավաքությունին նրանք նորից ոտքի ելան և ասացին. «Աբազա փաշան անպայման պետք է սպանվի»։ Սպաները միջամտեցին և արգելեցին։ Հրաման ստացվեց, որ Էրզրումի բեյլերբեյին պաշտոնազուրկ է արված։ Խալիլ փաշան այդ գործում մասնակից չէ. հետևաբար, պետք չէ նրան նեղություն տալ...

(էջ 32)

ԱԲԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ, Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան հավատ չընծայելով Աբազայի մասին ժողովրդի մեջ տարածված լուրերին՝ իր եղ-

բայր Հյուսեին փաշայի խոսքին էր հավատում։ Դրությունը ստուգելու համար նա ենիչերիական օջախից մի չորբաջի էր ուղարկել։ Ջեմազիել-էվվել ամսի 11-ին պարզվեց, որ Աբազա փաշան թույլ չի տվել, որ Մուստաֆա փաշայի մյութեսելիմը ընդունի էյալեթը։ Բոլոր սանջակները նա իր մարդկանց է տվել, ռայաների յուրաքանչյուր տան վրա հազարական ակչե նշանակել և մոտ 15 հազար զինվոր հավաքել...

ԿԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Քանի որ էյալեթի սահմանի վրա գտնվող Կարահիսարի Շարքիում Մուրթազա փաշան դիմադրություն էր ցույց տվել, Աբազա փաշան շարժվեց նրա դեմ։ Ջրի նեղության պատճառով Մուրթազա փաշան 10 օր պաշարված մնաց և հետո ստիպված եղավ հանձնվել ու բերդից դուրս գալով, միանալ այդ ամբոխին։ Այնուհետև, Աբազա փաշան շարժվեց Սվազի ու Անկարայի վրա և շրջակայքի բեյերին նամակներ ուղարկեց։ Շատերը հպատակվեցին։ Մարաշի բեյլերբեյի Կլավուզ Յուսուֆ փաշան եկավ և միացավ նրանց։ Սվազի Թայար Մուստաֆա փաշան նույնպես բարեկամություն ցույց տվեց...

Ջորումից Քանդրի գնալիս նրանց դիմավորեց Նողայ փաշան և պատիվներ տվեց։ Այսպես իր գնացած բոլոր վայրերում, քաղաքներում և գյուղերում նա սպանում էր ենիչերիներին և հափշտակում նրանց ունեցվածքը։ Գավառներում գտնվող բոլոր ենիչերիները վախենալով, հավաքվում էին իրենց օդաները։

ՍԵՐԴԱՐ ՋԸՂԱԼԵ-ԶԱԴԵՆ

Աբազա փաշան մոտ 40 հազար զինվորներով պաշարեց Անկարան։ Երբ այդ մասին տեղեկություններ ստացվեց, կարգադրվեց Անատոլիայի բեյլերբեյի Իլյաս փաշային և Կարամանի բեյլերբեյիին, որ իրենց էյալեթների զինվորներով օգնության հասնեն Անկարային։

Մայրաքաղաքում, վեզիրներից մեկը՝ Մահմուդ փաշան նշանակվեց սերդար։ Չորս փաշաներ, հավաքելով 4000 ենիչերիներ և այլ զինվորներ, ռեջեբ ամսին անցան Սկյուդար։ Երբ հիշյալ զինվորները Բեկբազար հասան, այնտեղ կանգ առան հանգստանալու, սակայն տեղեկանալով, որ Աբազա փաշան հաղթանակ տանելու դեպքում կարող է գիշերային հարձակում գործել, պաշտպանվելու

համար վերադարձան Երուսա։ Աբազան պաշարեց քաղաքը, ջրերը կտրեց, գրավեց վարոշը, հարձակվեց ներքին բերդի վրա։ Սակայն, իր թափած ջանքերին հակառակ՝ հաղթել չկարողացավ և, երբ ձմռան ցրտերը վրա հասան, ձմեռելու համար գնաց Նիկտեի սանջակը։

(էջ 34—36)

1033 (1623—1624) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱՅԻ ԿՌԻՎՆԵՐԻ ԵՎ ՇԵՅԽԻ ԽԱԲԵԲԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Աբազա փաշան ինքնավստահ և քաջարի անձնավորություն էր, սակայն խելամիտ մարդ չլինելով՝ ընդունակ չէր ըմբռնելու գործերի ներքին կողմը։ Նա իր կամքի սանձը հանձնել էր Կեսարացի տգետ մի շեյխի։ Նա խռովություններ հարուցելով և ավազակներին իր շուրջը հավաքելով, խրվել էր անելանելի մի կռվի մեջ։ Նա չէր կարողանում իր շուրջը հավաքված հասարակությունը ցրել, իսկ Շեյխը ամեն անգամ կրկնում էր. «Այս հասարակությունը մի ցրի։ Երա շնորհիվ դու վեզիրություն կստանաս»։ Մի շարք ստահոդ նամակներով և ֆեթվաներով Աբազա փաշան մոտ 30 հազար ավազակներ հավաքեց իր շուրջը։ Դրանից առաջ հարձակվել էր Անկարայի վրա, սակայն վեց ամիս պաշարելուց հետո, չէր կարողացել հաղթություն ձեռք բերել և հետ վերադառնալով, ձմեռել էր Նիկտեի և Կեսարիայի կողմերում։ Շրջակայքը վաշտեր ուղարկելով ապրանք ու հարստություն էր հավաքել տալիս Օսմանյան կայսրությունից։

Մյուս կողմից, ենիչերիների քեթխուդան՝ Մբխլաջի Սարը Մուհամմեդ աղան, ամեն օր օդա-բաշիներին[30] ազդարարում էր, որ փադիշահական արշավանքը ուղղված է միայն ենիչերիների ոխերիմ թշնամի՝ Աբազայի դեմ. նա բազմաթիվ չորբաջիների և անհատ ենիչերիների մահվան է դատապարտել ու սպանել։ Դուք էլ ջանքեր գործադրեք, վարվեք այդ կերպ։ Ձեզ տեսնեմ. քանի՞ զինվորներով եք արշավանքի գնալու։

Աբազան լսելով այս մասին, ուղարկում է իր պատասխան նամակը։

ԱԲԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Մեծարգո եղբա՛յր, ենիչերիների քեթխուդա Մուհամմեդ աղա, բարևից հետո դու ասում ես. «Այս գարնանը մենք Աբազայի դեմ

արշավանք ունենք. սադրազամի հետ միասին պետք է գնանք. այս արշավանքը ենիչերիական արշավանք է, սիփահիներից և բեյլերից մեզ օգնություն չկա։ Աբազայի հոգսը մենք ենք։ Տեսնե՛մ, ինչ-քա՞ն ենիչերիներ կհավաքեք։ Այս ասելով դու օդա-բաշիներին խիստ պատվերներ ես տալիս։ Հաջողություն քեզ։ Փադիշահի հայը քեզ հալալ լինի...»։

Նամակի մնացած մասում Աբազա փաշան երկար խոսում է սուլթան Օսմանի սպանության հետ կապված դեպքերի մասին։

Հաջորդ հատվածում Քյաթիբ Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Աբազա փաշայի պատերազմական գործողություններն ու նրա վերջնական պարտությունը։ Այդ հատվածի թարգմանությունը չի տրվում, որովհետև սույն գրքի առաջին հատորում, գրեթե նույն բովանդակության նյութեր թարգմանվել են պատմագիրներ Փեչեվիից և Նայիմայից*։

(էջ 53—56)

ԿԸԶԸԼԲԱՇՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այս և հաջորդ հատվածներում (էջ 67—69) Քյաթիբ Չելեբին խոսում է 1034 (1624—1625) թվականին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, երբ վրաց հայտնի պետական գործիչ Մաղրավ բեյը[31] սպանում է կըզըլբաշների բանակի հրամանատար Կարչղայ խանին և վրացական զինված ուժերի հետ կըզըլբաշների բանակին պարտության մատնելով, միանում է օսմանյան փադիշահական բանակին։

Քանի որ Քյաթիբ Չելեբին գրեթե նույնությամբ է տալիս այդ դեպքերը, որոնք նկարագրված են թուրք պատմագիր Փեչևվիի և տարեգիր Նայիմայի կողմից, կրկնությունից խուսափելու համար, ավելորդ ենք համարում թարգմանել Մաղրավ բեյին վերաբերող նյութերը**։

* * *

1045 (1635—1636) թվականի դեպքերից

Թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները շարունակվել են։ Սեֆեվիների կողմից Վանի պաշարումը դադարում է, որից հետո մեծ վեզիր և բարձր սերդար Թարանը-Յասսը Մուհամմեդ փաշան Ստամբուլից շարժվում է Արևելյան արշավանքի։ Անձամբ Սուլթան Մուրադ IV-ը մասնակցում է Երևանի արշավանքին։

ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի սկզբին (1045) սադրազամը իջևանեց իսլամական սահմանում գտնվող Էրզրումի Բայբուրտ գավառի մոտ։

---

* Այս հատորի հաջորդ գլխում ևս պատմագիր Սոլաք Զադեն բավականաչափ խոսում է Աբազա փաշայի մասին։

** Տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության 1 հատորը, էջ 56—59, 88—91, 94—95, 96—98։

Աղաներին նա հրամայեց, որ գարու մեկ քիլեն՝ քսան, իսկ ալյուրի քիլեն՝ երեսուն ակչե գնահատվի, և յուրաքանչյուր զինվորի հինգական քիլե գարի ու երկուական քիլե ալյուր բաժանվի։ Հաջորդ օրը սադրազամը գնաց Նորին վսեմություն փադիշահին դիմավորելու։ Սահմանամերձ դաշտում հրաման տրվեց երկրորդ վեզիր Սիլահդար փաշայի վրանում իջևանել։ Խնճույքից հետո արժանացավ փադիշահին տեսնելու և նրա աջը համբուրելու շնորհին։ Հաջորդ օրը եկան Բայբուրտ։ Ամսի 8-ին մտան Էրզրում։ Մուհարրեմ ամսի 16-ին վսեմաշուք փադիշահը եկավ Իլիջա[32]։ Մեծ վեզիրն էլ իր տրամադրության տակ եղած զինվորների հետ Էրզրումից եկավ այստեղ փադիշահի վրանի [օթաղ] առջև գահ սարքվեց ու Դիվան հրավիրվեց։ Օջաղի վաշտերի աղաներն ու բոլոր ենիչերիները, սիփահիներն ու այստեղ եկած միրիմիրանները, ըստ սովորության, իրենց զորամասերով անցան վսեմաշուք փադիշահի առջևից։

Մուհարրեմ ամսի 11-ին վսեմաշուք փադիշահը հրամայեց, որ, ըստ սովորության, մեծ շքերթ կազմակերպվի...

Քյաթիբ Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրելով այդ շքերթը, ասում է, որ նման շքերթ ու հանդիսավորություն ոչ մի ժամանակ գոյություն չի ունեցել և Ալ-Օսմանի[33] զինվորների թիվն էլ ոչ մի տեղ այդքան մեծ չի եղել։

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԵՐԵՎԱՆ ԴՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի 24-ին, բեռների մի մասը Էրզրումում թողնելով, նախօրոք ուղարկվեցին 25 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթներ[34] և թուզ։ Հաջորդ օրը Էրզրումից դուրս գալով, շարժվեցին դեպի Երևան։ Սեֆեր ամսի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ։ Փադիշահը դիտեց Կարսը։ Երկու օր այստեղ մնացին... Հաջորդ օրը հասան Մեսհենե-Գեչիդի մենզիլը, ուր և խփեցին փադիշահի վրանը, իսկ շրջակայքի չորս կողմը նայող մի բլրի վրա սարքեցին զորամասերի վրանները. հաջորդ օրը ստացվեցին Դուրիլի երկրի [Գուրիա] հարկերն ու նվերները։ Ուչ Քիլիսեում [Էջմիածին] չիթեր[35] հյուսելու համար մեծ քանակությամբ ճյուղեր կտրեցին։ Սեֆեր ամսի 10-ին հասան Երևանի ցանքերին և իջևանեցին Երևանի մոտ։ Հրաման տրվեց անասուններին արածացնել ցանքսերում։ Հաջորդ օրը հասան Գյոք-Քյումբետ։ Երբ փադիշահի բանակը շքերթով անցնում էր բերդի մոտից, պարսպից արձակված թնդանոթի արկերը անցան հատուկ պահեստային մասի զինվորների գլխի վրայով, սակայն Աստծո ողորմությամբ ոչ ոքի վնաս չպատճառեցին։ Անցնելով Զանգի գետը, կանգ առան պարսպից քիչ հեռու։ Վսեմաշուք

փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտենալ։ Հաջորդ օրը փաղիշահի վրանը սարքվեց Հյունքար-Թեվեսի անունով հայտնի բլրի վրա, իսկ վեզիրներն ու պետության այլ ղեկավարները տեղավորվեցին հարմար վայրերում։ Զինվորներին բաժանեցին ռազմամթերք, բահ, բրիչ, վառոդ և պատրույգ (ֆիթիլ)։ Ցերման տրվեց, որ ենիչերիները այդ գիշեր մտնեն խրամատները։ Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը, երբ բերդի շրջակայքը լուսավորված էր լուսնի լույսով և ջահերով, ժամի 3-ին զինվորները մեծ զանգվածով առաջ շարժվելով դեպի պարիսպները, մտան խրամատները։ Երբ ենիչերիներից մի քանի հարյուր զինվորներ վիրավորվեցին, վսեմաշուք փաղիշահը նրանցից ամեն մեկին 30—40 ղուրուշ դեղի փող շնորհեց, իսկ ոմանց վերքերը իր ներկայությամբ վիրաբույժներին դարմանել տվեց։ Մինչև առավոտ խրամատների գործերը կարգավորվեցին և յուրաքանչյուր զինվոր ամրացավ իր տեղում։

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Գյուրջի-Թեփեից Հյուսեին փաշայի և Հալեպի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշայի զորամասերից թնդանոթները կրակն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին Էմիր Դյոնե-օղլուի պալատն ու բարձր շենքերը։ Երևանի բերդը մոտավորապես Էսքի Սարայի[36] մեծությունն ուներ, այնպես որ թնդանոթի արկերը բերդի վրայից թռչում-անցնում էին։ Բերդի դռան առջև դրեցին նոր ստացված վեց թնդանոթ։ Բերդից դեպի վրաններն արձակված արկերից զոհվեց վեզիրի դռնապաններից մեկը՝ քեթխուդա Ալի աղան։ Ամսի 13-ին, հին Երևանի մոտ խրամատ մտավ Անատոլիայի ենիչերիական զորամասը։ Նրանք ունեին վեց թնդանոթ։ Ամսի 14-ին, բերդի հյուսիսային կողմում անհրաժեշտ եղավ պաշտպանել գետեզերքը, որի համար նշանակվեցին Էրզրումի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշան և Ջըլդըրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան։ Այդ վայրում զետեղվեցին ևս երեք թնդանոթներ... Ամսի 16-րդ օրը, երբ Շեմս փաշա-Զատեն իր երեք աղաների հետ միասին (որսի ժամանակ) քնել էին Կափուդան փաշայի[37] զորամասի պարտեզում, աջեմները բերդից իջնելով երեքին էլ գլխատեցին և նրանց գլուխները բերդ տարան։ 19-ին սերդարը գետն անցավ և հասավ Գյուրջի-Թեփեի այն կողմում գտնվող անցքը. այնտեղի կամուրջը գրավեց և այդ կողմից իջնելով դեպի գետ՝ ձեռնարկեց ժայռի մեջ պատնեշ կառուցելու գործին։ Հաջորդ օրը, Հալեպի բեյլերբեյին ու բոլոր պաշտոնազուրկ բեյերը ուղարկվեցին այնտեղ և վրաններ խփեցին։ Հետո հասնելով մինչև խանդակի [փոս] ծայրը, ամեն կողմից Երևանի վրա ոնձրևի նման հրացանի զըն-

դակներ և թնդանոթի արկեր տեղացին։ Մի շաբաթվա ընթացքում՝ դիշեր-ցերեկ, թնդանոթների գնդակոծությունից պարսպի աշտարակներն ու պատնեշները խանդակի վերածվեցին, մասնավորապես, ենիչերիների աղայի և Ռումելիի զորամասերի հարձակման ենթակա պարիսպը հողին հավասարվեց։ Մի օր իրանցիները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, բերդից դուրս եկան, սակայն իսլամական զազիներին կազմ ու պատրաստ գտնելով, ստիպված եղան հուսախաբ ետ փախչել։ Թշնամին փորձում էր կողովներով ու կարպետներով փակել թնդանոթների հարվածից քանդված վայրերը և անցքերը, սակայն երբ անհամար զինվորները շարժվեցին դեպի այդ կողմը, իրանցիները տեսան, որ իրենք այլևս չեն կարող հաջողության հասնել և նախօրոք իմանալով, որ հարձակման հրաման է տրված, հաջորդ օրը, սեֆեր ամսի 21-ին, թուրքմեն Հազեր բեյ անունով մի հարյուրապետ, Շամլի օջախից՝ մի պատվավոր անձ և մի անհավատ ծառայող, արդեն հուսահատված, ներողություն խնդրող հատուկ գրությամբ դուրս եկան բերդից և սերդարին դիմելով, հաշտություն խնդրեցին...։

(էջ 170—173)

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 22-ը երկուշաբթի էր։ Մուրադ քեթխուդան բերդից դուրս գալով հայտնեց, որ էմիր Գյոնե-օղլու Թահմասբ Կուլու խանը որոշել է դուրս գալ բերդից և հանձնել Երևանը։ Վսեմաշուք Սուլթանը գրեց պայմանագիրը և մի մարդու միջոցով ուղարկեց, իսկ քեթխուդան մնաց։ Հաջորդ օրը սիփահիների զորամասերը հասան բերդ և շարքով կանգնեցին դարբասի առջև։ Խանը բերդից դուրս գալով, անցավ զորաշարքերի առջևից և համբուրելով փադիշահի ասպանդակը՝ բերդը հանձնեց։ Նա արժանացավ Նորին վսեմություն փադիշահի շնորհին։ Մեկ օր հետո ծառայության անցնելու նրա խնդրանքը ընդունվեց և նրան շնորհվեց խալաթ, դաշույն, ակնապատ գոտի և բազմաթիվ այլ նվերներ։ Այդպիսով ենիչերիները մտան բերդ։ Փադիշահի հրամանով, բերդում գտնվող 5—6 հազար հրացանաձիգ թշնամիները, Երևանի բերդապահ Միրֆեթահ-օղլուի հետ միասին, երեկոյան վերցնելով իրենց ունեցվածքը՝ հեծյալ և հետիոտն, գնացին դեպի էրդեբիլ... Երևանի բերդը գրավելիս, գոյություն ունեցող վիրայի[38] կարգով, պետք է հանձնվեին բոլոր զենքերը։ Սակայն այս անգամ այդ կարգը չպահպանվեց։ Իրանցիներն ուղևորվեցին զինված, և ճանապարհին հան-

դիպած ձիերը քշեցին ու տարան։ Երբ այդ մասին լուր ստացվեց, Էրզրումի Քյուչյուք Ահմեդ փաշան և Կարամանի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան իրենց էյալեթների զինվորներին ուղարկեցին նրանց ետևից։ Երբ վերջինները հասան նրանց, հրացանաձիգները, ապաստանելով սեպաձև ժայռերում և քարքարոտ տեղերում, սկսեցին կռվել։ Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Ենիշեհիրի Ռամազան բեյը սպանվեց և 15 զինվորներ վիրավորվեցին, իսկ մնացածները ստիպված եղան ետ վերադառնալ։ Ուրբաթ օրը, ավետաբեր լուրով Ստամբուլ ուղարկվեցին Բեշիր Աղան և Կափուջիների քեթխուդան։ Երևանի գրավման հանդեսի համար փադիշահական օթաղի առջև ճյուղերով ծածկված քառանկյունի քյոշկ կառուցեցին և զարդարեցին... Բոլոր փաշաները և բեյերը Դիվանի հավաքվեցին։ Փադիշահը բազմեց իր գահի վրա և բոլորը հրավիրվեցին ձեռքը համբուրելու... Փադիշահական հրովարտակով Մուրթազա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանության պաշտոնում։

ՊԱՐՍՊԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 27-ին սկսվեցին բերդի քանդված մասերի վերանորոգման աշխատանքները։ Ճարտարապետի հետ միասին չափեցին, հաշվեցին և սաթրանջի [շախմատի] ձևով 19280 արշին տեղից 8800 արշինը տրվեց Ռումելիի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիներին և սիլահդարներին, 8560 արշինը՝ Անատոլիայի զինվորներին և ենիչերիներին, 1920 արշինը՝ Էրզրումի, Կարամանի և Կարսի զինվորներին։ Վերանորոգման աշխատանքները վերջացնելուց հետո, բերդի պահպանության համար ենիչերիներից և այլ զինվորներից նշանակվեցին 1200 զինվորներ, որոնց ռոճիկների համար գանձարանից հատկացվեց չորս հարյուր քիսե[39] փող, անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք և «բայրամեզ» թնդանոթներ։

Երևանից դուրս եկան 6-րդ օրը։ Երևանի նախկին տիրակալ էմիր Գյոնե-օղլուին՝ նոր անունով Յուսուֆ փաշային, շնորհվեց Հալեպի էյալեթը, իսկ նրա քեթխուդային՝ Թարաբլուսի էյալեթը։

(էջ 173—175)

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԹԱՎՐԻԶ

Չորրորդ օրը, Դեհլեի լեռնանցքից, ծովանման Արաս գետից անցնելիս փադիշահի կողքին գտնվող մի սոլաքի ջուրը տարավ։ Փադիշահը իր նվիրական ձեռքով բռնեց խեղդվողի ձեռքերից և

նրան մյուս ափը հասցրեց։ Այստեղ մնացին մի օր։ Ռենբելլի և այլ աշիրեթներից մյուս կողմը փոխադրեցին մոտ հազար օբա[40], հրամաններ արձակեցին դրանց Երզնկայի, Թերջանի և Բասենի անմարդաբնակ և ավերված վայրերում բնակեցնելու մասին, իսկ նրանց մելիքներին զեամեթներ շնորհեցին։ Մակույում լուր ստացվեց, որ սուլթան Ալաեդդին անունով մի շեհզադե է ծնվել. այդ կապակցությամբ հանդեսներ կատարվեցին։ Ամսի 11-ին կըզըլբաշները թողին Զուրսեն քանդված բերդը։ Մուբթեզա փաշային ուղղված Ռուստեմ խանի գրությամբ եկավ Հազեր անունով մի մարդ և խոսեց հաշտության մասին։ Ռեբիել-էվվելի 17-ին վսեմաշուք փադիշահի առողջությունը մի քիչ վատացավ։ Փադիշահի համար չորս ջորիներով տարվող երեք թևավոր մի պատգարակ սարքեցին և հաջորդ օրն այդ պատգարակով Խոյ հասան։ Այնտեղ երեք օր մնացին, բերդը քանդեցին, այգիների ծառերը կտրեցին և ավերեցին։ Երրորդ օրագնացում Մարանդ հասան և այնտեղ էլ ծառերը կտրեցին ու այգիները փչացրեցին։

Հաջորդ օրը իջևանեցին Սոֆիանեյում և Հաջի Հարամիեյում։ Ստացվեց Ռուստեմ խանի կողմից Քյուչյուք Ահմեդ փաշային ուղղված մի գրություն, որով հայտնվում էր, թե հաշտություն կընքելու համար պետք է ուղարկվի Օսման աղան։ Ամսի 28-ին Թավրիզ հասան և իջևանեցին կամրջի գլխին՝ Սեյիդաբադ անունը կրող դաշտում։ Քյուչյուք Ահմեդ վաշան և Վանի բեյլերբեյին պահնորդ նշանակվեցին։ Երեկոյան եկան 61 ենիչերիներ և տեղեկություններ բերին աջեմների խարդախության մասին. նրանք հայտնեցին նաև, որ Ռուստեմ խանի դեմ ուղարկված զինվորները սակավաթիվ են, իսկ շահն էլ 4—5 օրագնաց հեռու է գտնվում։

Հաջորդ օրը վսեմաշուք փադիշահը շքերթով շրջագայեց քաղաքում, դիտեց Սուլթանի ջամին և հրամայեց քանդել ու ավերել շահի պալատը։ Շուկան ու բազարը ամբողջովին կրակի մատնեցին, բարեշեն տները ու գեղեցիկ մակսուրեները[41] քարուքանդ արեցին։ Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել։ Չնայած դրան, անսահման ծովի նմանվող այգիների մեկ տասներորդն անգամ զինվորները երեք օրում չկարողացան ոչնչացնել։ Հաջորդ օրը, ռեբի-ուլ-ախրրի սկզբին, Ռուստեմ խանի մոտ ուղարկված Օսման աղան և Ռուստեմ Քամիրան անունով անձը եկան քսան կըզըլբաշներով և իրենց հետ բերեցին հաշտություն կնքելու գրությունը։ Սակայն նրանց առաջարկին հավատ չընծայվեց, ուստի ձեռնամուխ եղան բանակի կարիքները բավարարելու աշխատանքներին։

(էջ 175—176)

ՓԱԴԻՇԱՀԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՍՏԱՄԲՈՒԼ

Այս հատվածում Քյաթիբ Չելեբին նկարագրում է փադիշահի վերադարձը և ճանապարհին տեղի ունեցած դեպքերը։ Փադիշահը ռերի-ուլ ախրրի 2-ին մեկնում է Վան։ Աջեմի շահը՝ անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի է դիմում... փադիշահը և նրա բանակը ճանապարհին մեծ դժվարությունների են հանդիպում։ Ամսի 18-ին նրանք հասնում են Վան։ Փադիշահը ծպտված դիտում է Վանի բերդը։ Ամսի 21-ին մեկնում են Դիարբեքիր։ Բիթլիսում Աբդալ խանը[42] փադիշահի պատվին մեծ խնջույք է կազմակերպում։ Ջեմազիել-էվելի 9-ին նրանք հասնում են Դիարբեքիր քաղաքը։ Շարունակելով ճանապարհը, ռեջեբ ամսի 9-ին հասնում են Ստամբուլ...։

(էջ 177—178)

ԷՄԻՐ ԳՅՈՆԵ-ՋԱԴԵԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երևանի նախկին տիրակալ էմիր Գյոնե-Զադեն, փադիշահին ենթարկվելով, ընտանիքով և ունեցվածքով դուրս է դալիս Երևանից։ Հալեպի էյալեթը շնորհվում է նրան, իսկ Թարաբլուսի Շամի էյալեթը՝ նրա քեթխուդային։ Էմիր Գյոնեն անհավատ ռաֆրզի[43] լինելով, միայն անհրաժեշտության բերմամբ էր հպատակություն ընդունել։ Երևանը հանձնելու պատճառ դարձած իր քեթխուդա Մուրադից վրեժխնդիր լինելու համար նա մի պատրվակով սպանել է տալիս նրան։ Երբ փադիշահը իմանում է այդ մասին, ասում է. «Անհարմար է նման անհավատին թողնել որպես Հալեպի էյալեթի իշխող», և նրա նախորդ Ահմեդ փաշային վերականգնում է իր պաշտոնում։

ԱՋԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԸ

Ռեջեբ ամսի սկզբին Վանի բեյլերբեյին մի գրությամբ հայտնում էր, որ Շահը Թավրիզ գալով շրջակայքից հավաքել է իր զինվորներին և, Սպահանից չորս թնդանոթ բերել տալով, որոշել է շարժվել Երևանի վրա։ Այս մասին մեծ վեզիրը հայտնեց կառավարության կենտրոնին։ Ռեջեբ ամսի 14-ին մոլորյալ շահը, Ռուստեմ խանի հետ, պաշարեց Երևանի բերդը։ Շաբան ամսի 4-ին մեծ վեզիրը հրաման ուղարկեց Անատոլիայի, Կարամանի, Սվազի, Մարաշի, Հալեպի, Շամի, Թարաբլուսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Կարսի և Զըլդրրի էյալեթներին, որ շտապ կարգով ներկայանան Էրզրում...։ Ամսի 22-ին էլ Դիարբեքիրից Էրզրում ուղևորվեց մեծ վեզիրը։ Էրզրումից ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Կաղզմանի բերդը պաշարված է։ Ամսի 27-ին կանչվածները հասան Էրզրում...

Երկրի տարբեր մասերից նույնպես գալիս են զինվորական ուժեր. պատրաստ վիճակում էին նաև սիփահիների և սիլահդարների աղաներն ու ենիչերիների քեթխուդան։ Հասան Կալայում Էրզրումի սաստիկ սառնամանիքից սառեցին 9 զինվոր։ Շատերի էլ ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին։ Իրանցիներն էլ իրենց ուժերն էին հավաքում և դասավորում։ Ստամբուլում խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում զինվորական նոր ուժեր հավաքագրելու համար։ Սակայն այդպիսի զորահավաքին խանգարում են սաստիկ սառնամանիքները։ Ի վերջո, շեվվալ ամսի 22-ին, մեծ վեզիրի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո, նրանք շարժվում են դեպի Կարս։ Ստացված գրությունից պարզվում է, որ Երևանի բերդի դրությունը չափազանց դժվարացել է։ Անհրաժեշտ է 10 օրվա ընթացքում օգնության հասնել...։ Ամսի 24-ին բերդը հանձնվեց։ Այս սարսափելի լուրը հասավ սերդարին։ Սակայն, քանի որ նոր տեղացած առատ ձյունը փակել էր ճանապարհները, օգնության հասնելու հնարավորությունը վերացել էր։ Երևանի գրավման լուրը հաղորդվեց Ստամբուլ։

Պատմագրի ասելով, ապարդյուն են անցնում փադիշահի գործադրած բոլոր ջանքերը։

(էջ 179—181)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՆԵՖԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էրզրումի-Նեֆի Էֆենդին[44] Ռումի[45] բանաստեղծների ամենագլխավոր և ականավոր ներկայացուցիչն էր։ Նա ծառայել էր մի քանի պետական պաշտոններում։ Նա Բայրամ փաշայի մասին գրել էր երգիծական ոտանավոր [հիշվ]։

Սուլթան Մուրադ խանի թույլատվությամբ, շարան ամսի 8-ին, Նեֆիին խեղդեցին իր պալատում։ Նեֆին երգիծական գրվածքներում հանդես է գալիս որպես հազվագյուտ տաղանդի տեր բանաստեղծ։ Երգիծաբանության մեջ նա գերազանցել էր բոլոր բանաստեղծներին։ Հայտնի են նրա պոեմները [կասիգե]։

(էջ 183)

1048 (1638) թվականի դեպքերից

Հաշտություն կնքելու նպատակով խանի դեսպան Մակսուդ խանը գալիս է Ստամբուլ։ Այդ ժամանակ Սուլթան Մուրադ IV-ը պատրաստվում է Բաղդադի արշավանքին։ Դեսպանին ուղարկում են Մուսուլ, որպեսզի այնտեղ սպասի պատերազմի հետևանքին։ Մուսուլում սուլթանը ընդունում է Մակսուդ խանին և նրան է հանձնում շահին ուղղված իր նամակը։ Այդ նամակով սուլթանը շահից պահանջում է վերադարձնել օսմանյան պետությանը պատկանող վայրերը և ամեն տարի նվերներ ուղարկել։ Հակառակ դեպքում, սպառնում է գարնանը արշավել Իրանի վրա։

Սուլթան Մուրադ IV-ի այդ սպառնագիրը, իբրև այդ դարաշրջանի պետությունների հարաբերության բնորոշ փաստաթուղթ թարգմանաբար բերվում է այստեղ ամբողջությամբ. գրքի հավելվածում տրվում է նաև նրա թուրքերեն տեքստը։

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ («ԽԱԹԹԸ-ՀՅՈՒՄԱՅՈՒՆ») ՊԱՏՃԵՆԸ

«Իմ փադիշահական գրությունը ստանալիս, թող հայտնի լինի, որ քո մարդկանցից Խալիֆա Մակսուդին ուղարկելով հաշտություն էիր ցանկացել։ Քո դեսպանին որոշ ժամանակ սպասեցնելու պատճառն այն էր, որ մենք որոշ գործեր ունեինք։ Այժմ այդ գործերը վերջացրել ենք։ Հիմա, եթե հաշտություն ես ցանկանում, նորից մեր բեյլերբեյիներին պիտի հանձնես իմ մեծ նախահայրերի ժամանակից մեր փառավոր պետության մեջ մտնող երկրները, որոնք գրավվելու են իմ հաղթական զինվորների կողմից։ Հին պայմանի և սովորության համաձայն ամենամյա նվերներն ու փեշքեշները պետք է կանոնավոր կերպով ուղարկվեն։ Իսկ եթե դրանք չկատարես, ես այս սահմաններում ձմեռելուց հետո, գարնան սկզբին որոշել եմ իմ ծովածավալ զինվորներով արշավել քո երկրի և պետության վրա։ Թե տղամարդ ես, հրապարակ արի՛։ Ղեկավարելու հավակնություն ունեցողներին անվայել է թաքնվել վարագույրի ետևը։ Ձիուց վախեցողը, եթե ձի հեծնի և սուր կապի՝ սխալ գործած կլինի։ Կլինի այն, ինչ նախապես սահմանված է։ Մի՝ վախենա, դեմ արի։ Վեսսելամ»[46]։

1049 (1639) թվականի դեպքերից

Այս թվականին թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները վերջանում են հաշտության պայմանագրով։ Սուլթան Մուրադ IV-ի սպառնագիրը շահին ուղարկելուց հետո, թուրքական բանակի հաղթական շարժումները և փադիշահի վճռական նախազգուշացումը ունենում են իրենց ազդեցությունը։ Շահը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել։ Մուհարրեմ ամսի 8-ին, Սեֆեվի գլխավոր հրամանատար Ռուստեմ խանը հատուկ գրությամբ դիմում է մեծ սերդարին հայտնելով, որ Դերբենդի բերդը դատարկել է և հաշտության համար ուղարկում է իր ներկայացուցիչ Սարուխանին։

Սարուխանը գալիս է մուհարրեմ ամսի 11-ին։ Երեք օրվա բանակցություններից հետո մուհարրեմ ամսի 14-ին (մայիսի 17-ին), Կասրի-Շիրինի մոտ Զեհաբ[47] *անունով օսմանյան գլխավոր շտաբում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որը ստորագրում են՝ օսմանյան կառավարության կողմից՝ մեծ վեզիր և բարձր սերդար Քեմենքեշ Կարա փաշան, Իրանի կողմից՝ արտակարգ դեսպան Սարուխանը։*

Ինչպես հայտնի է, այդ պայմանագրով Բաղդադը, Բասրան և Շահրի Զորը («Իրաքի-Արաբը») անցնում են Թուրքիային, իսկ Երևանը մնում է Իրանի ձեռքում։

Կասրի Շերինի [Զեհաբի] հաշտության պայմանագրի հայերեն թարգմանությունը տրված է սույն աշխատության առաջին հատորի «Թարիխի Նայիմա» գլխում։ Նկատի ունենալով պայմանագրի պատմական կարևորությունը, «Ֆեզլեքեա»-ից, գրքի վերջում, իբրև հավելված տրվում է նրա թուրքերեն տեքստը։*

1052 (1642) թվականի դեպքերից

ԹԻՄԱՐԻ ԳՈՒՄԱՐԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄԸ[48]

Գանձարանի [խազինե] ծախքերը ավելանալով, կազմեցին եկամտի գումարի կեսը։ Այդ մասին անհրաժեշտ էր համապատասխան միջոցառում։ Ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ ֆերման տրվեց թիմարատերերի վրա ավելացնել հազարին հինգ հարյուր ակչե։

(էջ 358—359)

---

* *Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, էջ 110—111։*